

## A két háború közti magyar lektűr példája

ZILAHY LAJOS MUNKÁSSÁGA  
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

1. Azt a tapasztalatot a széles közönség olvasói tevékenységét figyelő ember alig nyomhatja el, hogy az irodalomtudomány s tán még inkább az irodalomoktatás bizonyos tekintetben struccpolitikát folytat. Az európai közvéleménykutatás egyik nagy hírű intézete a nyolcvanas évek elején felmérést végzett a német lakosság olvasmányait illetően. A felsőfokú diplomával rendelkező értelmiség körében is mindössze 8-10% volt az, amely iskolai elvégzése után is olvasott Goethét. Több mint 70% felnőttként, olyan könyvet, olyan irodalmat olvasott, aminőt a kontinensi szóhasználat többnyire lektűrnek nevez. Ez nem azonos sem a Trivial-, sem a Massenliteratúrral. Az utóbbiakhoz tartozó művek rendszerint tisztán üzleti, pénzszerzési szándékból születnek, gyakran még valódi nevüket sem adják hozzájuk a szerzők. A lektűr, legalább részben, művészi szándékkal készül, és az esetek jelentős részében olvasója is művészetnek fogja fel.

Éppen ennek jegyében az irodalomnak azt a fontos mentalitásalakító szerepét, amely az ízlés- és érzületformáláson keresztül — a mindennapok spontán cselekvéseinek, ítéleteinek, döntéseinek esetében különösen, de az előre meggondolt magatartások esetében is — oly hathatósan esik latba, igen nagy tömegekben ez a fajta tölti be. Mégis iskola és kritika, elmélet és történet az irodalomnak erre a változatára, erre a minőségére jórészt csak mintegy marginálisan figyel. Csak az esztétikai hierarchiát veszi tekintetbe, s a szociológiai, a művelődéstörténeti jórészt számításon kívül hagyja.

A következőkben e változat, e minőség egy nagyon tehetséges és igen nagy hatású két háború közti hazai képviselőjének, Zilahy Lajosnak négy olyan könyvére óhajtanánk az érdeklődést fordítani, amely az ő nagyarányú munkásságának is s az az idő szerinti magyar lektűrnek is alaptípusait jelölheti meg.

Ez a változat, ez a minőség legtöbbször prózaepikai formában jelenik meg. Van, természetesen, verses lírai, van színpadi, de értekezői párja is. Sőt, legközelebbi testvére ma egyre inkább a film területén találja meg igazi otthonát. Mégis, a szó etimológiája és jelentéstana, illetőleg a befogadás folyamatának mikéntje alapján ezeket nem, csak a prózaepikai változatot szokás e névvel illetni.

A sikeres lektűr szerzőjében a jelentős író tehetségéből számottevő mennyiség és minőség van jelen. Hogy műve nagy olvasottságú és viszonylag hosszú életű, az jórészt ennek tulajdonítható. De hiányzik is belőle a valódi tehetségnek legalább ugyanannyi mennyisége és minősége. S ami mégis megvan, nem áll össze magas szintű esztétikai egységgé, egyedi szellemi-lelki egésszé. A lektűr szerző érzékeny kora társadalmi és lelki, közéleti és közgondolkodási, közérkölcsei és közízlési viszonyaira, problémáira. De belőlük csak egyes jelenségeket és esetszerűen ragad meg — idő- és térbeli háttérük, összefüggéseik, egyetemeshez való kapcsolódásuk nélkül —, és ezeket teszi meg önelvűeknek, idő és tér fölöttieknek. Többnyire a született lelkiakat — no persze, komplexusos lelkiakat — működése determinációjának sorssá abszolutizálása jegyében. Előadásmódja is ebből következik, illetőleg ehhez az eljáráshoz s ehhez a viszonyhoz alkalmazkodik. Mert amint nincs az esettől, a jelenségtől a lényeghez sem elemző distanciája, sem elemző kapcsolódása, ugyanúgy nincs a történetből a történelemhez, az egyestől az általánoshoz sem. S ami nem kevésbé jellemző és meghatározó: művében beszédé lett nyelvezés rétegeihez, minőségeihez, lehetőségeihez sincs esztétikaian nyilvánuló saját egyedi distancia-jelzése és nincs saját egyedi koherencia-érzékeltetése sem. A mű befogadásának csak első, érzelmi-indulati-hangulati síkjáig jut el, akár rokonszenvező, akár elhárító legyen is az. Az olvasó önszemléletére és világmérete

kételkedővé, kérdésessé tévő eszmélkedést nem vált ki, nem kényszerít ki. Olvasója pusztán érdeklődésével kerül az előadottakon belülre, eszmélése, kivált öneszmélése érintetlen, mozdatlan marad, mert az előadottakban meglévő vagy kikövetkeztethető mentalitás, világkép, értékrend azonos a kor ún. műveltjeinek átlagáéval. Többnyire tehát körforgás: kifejezi olvasója mentalitását, s egyben, mintegy tudatán kívül, meg is erősíti őt abban. Többnyire, mondtuk, mert azért nem mindig csupán körforgás: néha ad vagy legalább közvetít a magas irodalom hatásértékeiből is.

Am elég is, tán sok is immár a megokolásból. Lássuk magukat a példákat.

2. Zilahy első, s mindvégig alighanem legnagyobb sikerével, a *Halálos tavasz*-szal alapozta meg hírnevét. S vette át annak a valamelyest változott tartalmú s érzékelhetően alacsonyabb minőségű szükségletnek a kielégítését, amelyet addig Herczeg töltött be. Ekkor 31 éves, néhány kötetnyi kísérlettel maga mögött, amelyeket legfeljebb a konzervatív táborban vettek észre. 1922: a forradalmak lehervadt reményein és a kommün véres kalandorságán, Trianon politikai sokkján s a gazdaság zűrzavarán, a kurzus hecckampányán és harsány publicisztikáján kifáradt széles olvasóközönség a maga rezignációjának és melankóliájának, nosztalgiájának és önsajnálatainak privátéleti kifejezésére, igazolására, drogos zsongítására vágyott. Olyanra, amelyben a tragédia okára is van valamiféle utalás, de nem önmardosó társadalmi elemzés, s van reménycsillantás is, de nem retorizáló mozgalmi profétálás. A békeévek *aetas aureájának* emlékidézésével s a társadalmi biztonság ígéretével áthatva, a „normális értelmiségi”, kivált hivatalnok kisember számára.

Ez a regény a műfaj egyik ősi, olvasást kikényszerítő alapfogását használja keretül. Előrebocsátja semleges látszatú szerzői narrációval a tragédia, az öngyilkosság sugalmát, s lezárja ugyanebben a szerzői előadásban a tragédia befejezett tényével. A közbeeső fejezetekben a vallomások s ezen belül a búcsúleveles éregény személyes modorában és rezignált hangoltságában a hős maga adja elő végkifejlethez vezető életútját. Ökonómikusan, jól ügyelve a külső és belső történet egyensúlyára, főleg a történet gyors pergésére.

Szabó Dezsőéknek a köztisztviselői úri középosztályhoz szelídített szelleme lengi be a könyvet, részben elfogadva, részben elutasítva azt. A cselekmény motivációs kincsét pedig a századfordulótól buján tenyésző pszichológiai tanok és tételek szolgáltatják, persze e réteg tűrképességéhez és ízléséhez popularizálva. A főhős tősgyökeres magyar földbirtokos, de csak olyan vagyoni, hogy elérhető lehessen egy hivatalnoklánynak is. Férfias, tehetséges, érvényesülésre méltó s érvényesülést akaró. Szereti faluja népe, s ő is szereti faluja népet: érvényesülését érte is akarja. A végzetét hozó k. u. k. osztrák tábornoklány alkata szerint egyszerre érzékeny és érzéki, modorában előkelő diszkrécióval tartózkodó és tudat alatt rafinált erotikával kínálkozó, önző ösztöntől hajtott és önzetlen áldozatvállalással eltelt egyszerre. Anyja, a lecsúszott birodalmi ősarisztokráciából, asszonyi tapintattal atmoszférateremtő és társaságian ügyes kerítő. A tábornok érzéketlen, csattogó, kvaterkázó hadfi, akiről azonban a döntő pillanatban kiderül, hogy szíve is van, s nem is akármilyen.

Eddig egy Szabó Dezsővel szaturált Herczeg is jegyezhetne volna a regényt. A poétikus nevű Ág utca-béli, virágoskertes, félig parasztházás budai idillnek szűzies-buja erotikája azonban már új világ. S különösen új a tábornoklány félreértett, szakításhoz vezető bécsi útjára következő, puccinis könnyekbe mártott, szonjás reminiscenciákkal szentimentalizált és populizált második rész. A csalódott férfi itt falujába hazatérve, a nép gyermekével ismerkedik meg a vonaton, az egyik szomszéd birtokos kertészének a lányával, akit egy baráti agglegény, egy művelt ezredes tart ki, ő azonban így is megőrizte lelke szűzi tisztaságát, népi ártatlanságát, igaz önzetlenségét; született népi ízlése viszont választékosá csiszolódott az ezredes gáláns környezetében.

A történet, ha eddig tipikus lektűrhistória volt, most már a szokvány giccs határát súrolja. A főhős azután — nem bírván többé a falusi életet — visszamegy Pestre. Bánatában,



s karrierje vesztén kártyára adja magát, s amikor már-már lumpenszintre csúszik, megjelenik az immár özvegy, ezredesétől szép örökséget kapott kerteszlány, s igazi lelki nemességgel most ő emeli magához. Nem karriert csinálni, hanem dolgozni, napi munkát végezni, mint akárki más: ezt látja be a hős, s immár napja is ki van tűzve az esküvőjüknek. Ám ekkor érkezik a tábornoklány levele, amelyből világossá válik, hogy bécsi útjára a hűtlenségnek még csak az árnyéka sem eshet, s most már apja is belátja, hogy az általa kikényszeríteni akart házasság gróf Aehrenburggal örökre szerencsétlenné tette volna, s csakis hősünkkel lehet boldog. Íme, itt a konfliktus, a válaszut, amely ugyan nem a Duna hullámsíkjába vezet, mint ahogy az első fejezet sejtette, hanem az elegánsabb pisztolygolyóhoz, annál is inkább, mert az még enged annyi időt, hogy hősünk a mentőkocsiban, az Ág utcánál elhaladva, még egyszer fölnyissa szemét és meglehesse az olvasót kiengesztelő és szívét szakasztó sóhaját.

Bocsáttassék meg nekem, ha mondjuk, Schöpfung vagy Péterfy módjára felidéztem a történetet, ahelyett hogy — amint az ma illik — a narráció interperszonálisan intencionált szemantikai struktúrája konceptuálisan koordinált axiológiai esszenciái szociolingvisztikai aspektusait analizáltam volna, a paradigmaváltás vetületében. De a mű esztétikai minősége és a szerző írói magatartása így tán jobban érzékelhető.

Mindössze két megjegyzéssel egészítsük ki. Az első e felidézésből is kiderülhetett: a véletleneknek megengedhetetlenül nagy szerep jut a történetben. A második nem kevésbé fontos. Annak a követelménynek, amit nálunk tán Arany fogalmazott meg legpontosabban, s amelynek századunk prózaírói közül tán Kosztolányi és Márai tett leginkább eleget — hogy az írónak önnön nyelvétől kell minden egyedi vagy rétegyelvet kikevernie, s nem szabad a sajátjától idegen elemet beemelnie —, Zilahynál nincs szerepe. A kerteszlány őrmester bátyja vagy az Ág utcai házikó nyugdíjas altiszt gazdája Tóth Edén is túltéve népszínműnyelvet beszél. A többiek pedig mind felsőleányiskolai szépségű jelzőkkel és közhelyjelképekkel irodalmiasított, rétegzetlen Zilahy-nyelvet.

A középosztálybeli olvasó, mindenestre, búslakodhatott is a történeti osztály e nagyra hivatott fiának végzetén; de meg is nyugtathatta magát, hogy ez nem az ő sorsa, s hogy immár nem is ez az igazán értékes ember sorsa. Hanem az, amelyet a levél címzettje él, aki osztálytársa volt egykor a hősnek, s véletlenül (s föl nem ismerve őt) épp ekkor az ő szál-lodája szomszéd szobáját vette ki, s aki véletlenül épp azt a lányt vette feleségül, aki egykor hősünkbe volt szerelmes. Nem törődik ez a közélettel, nem bajlódik értelmetlen szenvedélyekkel, kötelességét teljesítő mérnök, aki majd szép családdal, jó előmenetellel, békés nyugdíjjal végzi.

Zilahynak a korszak középosztályához való idomulását a második mű, a *Süt a nap* című színdarab (1924), amelyet a kormányzó tiszteletére is többször előadtak, még szemléletesebben mutatja meg. De megmutatja azt is, mint épült össze a Nagyatádi- és a Szabó Dezső-féle populista, ha tetszik, eszmevilág, ha tetszik, demagógia, ennek a rétegnek a gondolatvilágában. A mai olvasó viszont, ha tiszteli Thália papjait, azon álmélkodik, miként adhatták a korszak nagyinak mondott színészei ehhez a darabhoz a nevüket.

A munkáról, noha terjedelmes, röviden lehet, röviden szabad csak szólni. A mű stílusának védőszentje ezúttal sokkal inkább Móricz, mint Szabó Dezső. Szerepen és cselekményen, jellemén és gesztuson, szólamon és hanghordozáson, problémán és milión egyaránt az ő hatása üt át. Különösen oly mozzanatokban látni ezt, amelyeket Móricznál szokás (bár teljesen értelmetlen) mint népszínműhatásokat tagadni. Csakhogy Móricznál, a liberális polgári értelmiségi olvasóhoz szólván, a sokkal erősebb naturalitás jóval kevésbé engedi látni ezt a hagyatékot, mint a vidékies hivatalnokértelmiségre számító Zilahynál.

A sovány párbérű tiszteletes és öreg édesanyja együtt szoronganak a tiszteletes félárva leányának jövőjéért valahol egy tisztaházi faluban. Az ugyancsak eladólányos postamesterével keményen küzdenek a láthatáron mutatkozó egyetlen férjjelöltért, a vasúti forgalmistáért. Amikor aztán megjelenik a korszak új hőse, a vitézi címmel és a vele járó jó darab birtokkal

kistafirozott, délceg, de kissé visszahúzódo falusi legény, az ártatlan paplánykának pillanat műve beléseretni, parókiához illőnél tán néhány fokkal hevesebb gesztussal és nyilvánulással. S a pap mit tehet mást: úri őseire emlékező melankóliával bár, de áldását adja. A kántor viszont meg is fogalmazza — naiv szentenciával ugyan — a harmincas évek népiesei jelentős részének utópiáját: „Olyanok vagyunk, mint a föld... Az idők ekéje fészántott bennünket.... Akik fölül vótunk, alul kerülünk... Akik alul vótak, fölül kerülnek. Mi elszikkadtunk, kiszáradtunk, mint a tarló. Itt, alul van az új erő... Most keveredünk... Nagyot hasít belénk az eke, nem baj. Így jó.”

Ne idézzük tovább: így jó, így nagyon jó. Mert van itt minden, ami egy népszínműhöz kell: virágültetés, befőzés, kölcsönkérés, kóstolóküldés, színjátéktanulás, tulipántos népviselet, asszonyi intrika, számadóként megtollasodott gőgös nagygazda, éhkoppon élő sokgyerekes tanító, akinek fiai között persze zseni is akad. És van, ami a legfontosabb, megnyugtató, fölvidámító befejezés: Sárka férjhez megy, a szegény tanító lángész fiát pedig egy véletlen jött alapítvány elindítja a zongoraművészi világhír felé. A parasztság pedig ügyes-bajos dolgaiban a paphoz, a tanítóhoz, a jegyzőhöz tisztelő bizalommal fordul, és abból, amije van, tojással, csirkével, tejföllel, diszkrét készséggel segít. Példaszerűen születik meg előttünk az a később olyannyiszor utópiázott, paternális, néphű értelmiség által vezetett közösségi élet, amelyben, íme, a tehetség is, az emberség is, a munka is megtalálja a maga érvényesülését.

A darabot vidéken is szívesen játszották és játszották; igaz, csak protestáns vidékeken, mert a paplány komikus vagy szatirikus figura lett volna a katolikus környezetben.

3. A harmadik munka, a *Valamit visz a víz* — az író szándéka, személyes művészi becsvágya szerint — alighanem Zilahy legnagyobb igényű könyve. Művészt mondottunk, s nem regényíróit. Mert *A két fogoly* (1927) az ekkor oly divatos hadifogoly-témájával, szociális szentimentalizmusával, szordinós naturalizmusával, becsületes naivitással elgondolt pacifizmusával az átlag regényolvasó igényének sokkal inkább megfelelt, mint ez. A magára, esztétikai jártasságára, korszerű irodalomértésére adó olvasó azonban — a korabeli visszhangból jól látható — ezt becsülte többre, erről beszélt szívesen. Mert határozottan költői eszközrendű és hangszerezésű mű volt ez, a századelő ama két fő lírai irányának, amelyet már a nagyközönség is elfogadott és értett, az impresszionizmusnak és a szimbolizmusnak epikába olvasztásával. S egyben bölcselő igényű is: részint olyan egyetemes kérdéseket feszeget, amelyek minden kornak kérdései, részint olyan civilizációs-etikai problémákat dob föl, melyeket ez a történeti szakasz állított előtérbe. A halálban végződő élet örök továbbvitelének miéértje és hogyanja az első csoport legfőbbje. A természeti renddel együttmozgó, a tradicionális közösségi formákat elfogadó s az individuális alkati sorskényszer, sorsvállalás találkozása és ütközése a másodiké. S ha a költőiséget a szimbolizmus és impresszionizmus eszközei biztosítják elsősorban, e kérdések megragadását és megmutatását pedig mindenekelőtt az ösztönlélektan e korban divatos irányai és tételei; leginkább a nemek viszonyának, az erosz-nak és szexusnak problémáit boncoló irányai és meggyarazó tételei.

E két igénynek megfelelően alakul a regény alkotásmódja, szerkezete, előadásmodora. Egy meg nem nevezett ország meg nem nevezett vidékének meg nem nevezett nagy folyama mellett egy idilli szépségű, gondosan karbantartott, ódon elrendezésű házban éli bensőséges és munkás életét egy halászcsalád. Mint minden esztendőben, ezen a tavaszon is vízbe fúttat fognak ki; ezúttal egy szép, városias fiatal nőt. A vidék öreg orvosa azonban kideríti, hogy még van benne élet, s életre is hozza. A halász felesége, Zsuzsánna a férjnek, Jánosnak rejtélyes rossz előérzete ellenére befogadja — de semmit sem tudnak meg tőle sem kilétéről, sem életéről, csupán számukra idegen keresztnevét: *Anada*.

Az idill folytatódik, Anada megtanul minden munkát, amit Zsuzsánna egyedül úgysem bírna elvégezni. De a titok és a szépség is kezdi kifejteni hatóerejét. János úgy védekezik,



hogy visszapergeti Zsuzsánnával való boldog életét. A taszító-vonzó kettősségből, amit Anada személyisége sugároz, a taszítót erősíti föl a cselekményt továbbmozgató véletlenek egyik leginkább szembetűnője: János nem találja az összekuporgatott aranyait őrző bőrsákokcskát. Csak Anada lophatta el, véli, hogy talán majd annak a férfinak adja, aki miatt vízbe akarta ölni magát. Gyanúja és öntudatlan féltékenysége oly dühvé fokozódik, hogy hatalmas arculúttal földre teríti az asszonyt. Ám ekkor hirtelen föl villan előtte, hogy ő maga rejtette el a szütyőt a szalmazsák alá. A magához tért Anada megbocsájító szomorú mosollyal fogadja, s így a vonzó-taszító kettősségből végül is a vonzó jut elsőséghez. S bekövetkezik az elkerülhetetlen: rejtett találkozások előbb, majd ölelések, s végül szerelemmel teljes szeretkezések. S kínlás, amint illik, mindkét lélekben.

Ekkor újabb véletlen: a folyópart szokásos halálos betegsége, a maláriászerű láz lepi meg Zsuzsánnát. János belső világa végképp összezavarodik; ám Anada olyan gondosan, értőn, szeretettel ápolja a beteget, hogy az néhány hét alatt talpraáll. Jánosban, aki most teljesen Anadához láncolódik, megfogamzik a gondolat: Zsuzsánnának nincs igazában miért tovább élnie, s a legemberségesebb az volna, ha sokszoros adagú nyugtató orvosságával szépen, örökre elaltatnák. Már csöpgető is az orvosságot, ám az ablak alatt véletlenül éppen ekkor megy el Anada, aki vélhetőleg látja János cselekedetét, s még véletlenebbül betoppan a gyerekkori játszótárs, Gergely, aki, megint csak véletlenül, éppen az Anada megmentése előtti napon tévedt be hozzájuk teljesen lerongyolódottan, szerelmi megcsalatottságában, önvessztésre szántan, s bolygott vélhető végzete felé tovább. Most azonban derűs, nem rontó szenvedélyű szerelemre, hanem családi melegségű szeretetre talált egy asszonynál, s immár fia is van. Nem fogy ki boldogsága áradásából — hiszen el tudta temetni fatális múltját. Ekkor jelenik meg az öreg Mihály, Zsuzsanna apja, s egykedvűen közli: eltűnt Anada. S János már hallja is lelkében a folyam mellékieknek oly megszokott kiáltását: *Valamit visz a víz!* (1928)

Zilahynak ez a regénye, a maga szintjén és nemében, mestermű. Kielégíti szinte minden táborba tartozó olvasóját. Cselekménye fordulatossá, pergő; az elvárt események mindig bekövetkeznek, mégpedig a kellő késleltetéssel és kellő meglepetéssel. Igaz, majdnem mindig véletlenek árán. De ez következik szemléletéből s az annak megfelelő s azt hitelesítő előadásmódjából. Ez utóbbinak egyik fő vonása az, hogy az író a főhős, János eszmékedésének, belső beszédének fonalát folyvást átveszi, s összeszövi a magáéval. Az olvasó nem érzékeli a két tudatszint különbségét, mert a szerző saját eszmékedését is jelképekkel, többnyire immár közhelyes életjelképekkel s jelzőkkel, többnyire közhelyes természeti hangulatjelzőkkel fejezi ki.

Ez az előadásmód, ez az eszmékedés a vitalizmus egy nagyon leegyszerűsített, populáris válfaját hozza elénk. Azt, amelyet a híres Schopenhauer-kifejezés előlegezett: az élet lényege a Wille zum Leben, s amelyet azok, akik Atyból — mint Babits mondta Földessyről — mániákusan az ún. magyar filozófiát akarják kipróbálni — a költő Kosztolányi méltánytalanságával szólva —, e bombasztikában látják a lét lényegét kifejezve: „Az élet él és élni akar”. S ez az akarat nem ismer véletlent, mert olyan belső erők igazgatják, amelyek lényegét és határát az ész sohasem ismerheti meg, s amelyek mindent eszközükké tudnak tenni. Így beszél magában János, azaz Zilahy: „...az emberi létnek csak két állomása van: a születés és az elmúlás. A többi mind csak jelentéktelen mozzanat, amely semmivé törpül, ... mint a rügy vagy a falevél, ha messziről nézzük az erdőt. Minden oly mindegy, hiszen úgyis meghalunk.” Ekkor „...két bűbic kezdett kacagni felette. Villámgyors repüléssel forogtak, hemperegtek a levegőben, zuhanni kezdtek, mint két nehéz kő, aztán fehéren megvillanó szárnyaikkal újra a magasba szöktek, és pillanat alatt eltűntek. Néhány kitépett fehér toll lassú nyugalomban lebegett odafönt e vad ütemű nász nyomában... s most a halál gondolata törpült semmivé előtte. A halál? A halál csak képzelődés... Csak az élet fontos, amely őt érzékünkben kavargat, amely suttog vagy mennydörög, sötétbe borul vagy lángol, piros vagy kék,

édes vagy keserű, meleg vagy hideg, illatos vagy dögletes szagú”... és így tovább és így tovább, majd egy egész lapon át.

Az életakarással azonban, amely legteltesebben az éroszban, a szexusban nyilvánul meg, oly titokzatos és veszedelmes vonásokat is hord magában — tárja eléünk Zilahy —, amelyek révén tulajdonképpeni céljától, az élet továbbadásától elszakad, s eszközét, az éroszt, a szexust öncélként akarja. Különösen változó korokban s különböző civilizációk meg életformák találkozásánál s ott áll elő ez, sugallja Zilahy, ahol az anya túlságosan is csak anyává szűrül és változik át.

Ismeretes, hogy e század első harmadában a scientia scientiarummá a lélektan emelkedett, amely vallást, filozófiát, etikát, mindent átjárt, sőt helyettesített is a tömegértelmiség körében, nem utolsósorban a regényfogyasztók többségét kitevő nőolvasók körében. János és Anada kapcsolatában laponként lehet kimutatni e gombamódra szaporodó elméletek beütéseit, remimeszcenciáit. Ugyanakkor Gergely megjelenésével s Anada eltűnésével visszazökken az élet a hagyományok által hitelesített életformákba, szentesített világfelfogásba, erkölcsi normákba. S így, ha az Anada-János viszony a polgári olvasók igényét elégítette ki, ez a visszaváltás viszont a konzervatívoknak, illetőleg azok egyre erősebb populista szárnyának tett eleget.

Két mozzanatot említsünk e tekintetben. A regény roppant erős archaizáló eljárását a szép, a tiszta, az igaz élet jeleneteinek, motívumainak, mibenlétének bemutatásában. Annyira tudatos ez, hogy a sokszorosan kálvinista papi famíliából származó Zilahy ezúttal katolikus környezetben játszotta regényét, mert úgy hiszi, hogy ott még atavisztikusabb és még misztikusabb erejű életszabályozó hagyományok érvényesülnek. Gyógyulása idején Zsuzsánna megvallja, hogy aranyait a szegények istápolására ajánlotta föl a segítő Szűz Anyának, ha kitámogatja a betegségéből.

A ragyogóan tiszta, ódon ház mestergerendáinak közei pedig olyan legendás szent könyvekkel vannak tömve, amelyekkel a hosszú téli esték, a fonás, a varrás s egyéb házimunkák mellett mulathat a család, épülhet a lélek. Az már csak a történész olcsó ironiája, ha megjegyzi, gyakran el-elvétí a dolgot, s a katolikus hitéletben nem szokásos, jellegzetesen kálvinista kifejezéseket fon szövegébe.

Az archaizmussal együtt említhetünk a populizmus jelenlétére egy komparatív elemet is. Knut Hamsun hatása, vagy legalább nordlandi regényei hangulatainak ősi, megdicsőített kemény életformái himnuszainak visszacsengése ez. A nagy folyam melletti halászház belvilága s tája évszakainak mitikus gyönyörűsége jól beleillenek az ezidőt dicsősége csúspontjára érkező híres skandináv, magyarul is, németül pedig különösen bőven olvasható s olvasott regényeibe.

4. *A két fogollyal* s ezzel a regénnyel, de színházi darabjaival s publicisztikájával is, Zilahy Jókai és Herczeg után a legolvasottabb, s Molnár mellett a legtöbbször fordított és legjobban kereső író lett. Érthető, ha a politikai közélet egyre inkább számolt tradicionáliszmust és modernséget a tömegek szemében jól összeépítő egyéniségével, lehetséges egységesítő szerepével. Nem feladatunk azonban itt ezzel foglalkozni, annál kevésbé, mert az utolsó negyven esztendőben, róla szólván, alighanem erről írtak a legtöbbet.

Negyedik könyve, amelyről szólni szeretnénk, *A fegyverek visszanéznek* című regénye (1936). Nagy terjedelme ellenére megint csak nagyon szűkre foghatjuk szavunkat. Egyik legalacsonyabb színvonalú munkája ez. Egy szentimentális, agyoncsépelt szokványtörténetkének és egy nagyvilági, blazírt szerelmi és hazárdör üzleti kalandokból összefércelt históriának alig megdolgozott olcsó összekapcsolása. Itt mutatkozik meg, hogy Zilahy egyike volt az első olyan magyar íróknak, akikre a filmnek, a kor melodramatikus átlagfilmjének történetalkításmódja, kapcsolásrendszere, hatóeszköztára és persze sikervágya erős befolyást gyakorolt.



Egy kis jelentéktelen pesti énekesnő egy nemzetközi gyáros és pénzmágnás fogadásán, véletlen beugrás után — a házigazda magát mulattató szeszélyének, hatalmas pénzű hívrésének nyomán — a nyugati nagyvárosok sztárja lesz vagy lehetne. Az ő története mögött zajlik az öregedő patrónus állandó és folyton változó unott sablonszerelmeinek meg pénzügyi, nem utolsósorban fegyverreladási manővereinek sora. Végül azonban, ahogy már ez illik, valódi érdeklődéssel fordul öncsömörében a kis divajelölt felé, aki azonban nem fogadja ezt el, hanem visszatér Pestre, hogy szerény művészete mellett megvakult szerelmesének gondját viselje.

Bá mily olcsó is a megjegyzés, meg kell tennünk: a szerző e hazárdör és blazírt világ örömső ábrázolásához azzal igyekezett menlevelet szerezni a hazai konzervatív közönség előtt, hogy erkölcsöt nem ismerő hősei majd mind idegenek, szemben az őrangyallelkű, csupa tisztaság és hűség magyar énekesnővel. Zilahy azonban ennél több és magasabb mentesítést is akart. Azt, amit e roppantul cselekményes és roppantul unalmas történethez mintegy epilógusként fűzött. A pénzmágnás maga is megundorodik s megretten világtól, s — fegyverület helyet — hatalmas vagyonát és szervezőerejét a béke szolgálatába kívánja állítani. Maga tanulmányokat és könyvet ír, s a béke érdekében tevékenykedő társaságokat hoz létre és pénz el.

Ám be kell látnia, hogy igyekezete hiábavaló. Nemhogy az államférfiakat nem sikerül meggyőznie, hanem az általa istápol t társaságok képviselőit is csak alig-alig tudja kölcsönös megértésre bírni. S amiket nagy világmozgalmaknak álmodik, nem többek, mint különc és kamaszlelkű értelmiségiek egyletei. A dolgok önmozgását megállítani, megfordítani nem lehet. A szerzőnek és hősének rezignációját maga a cím foglalja magában: *A fegyverek visszanéznek*.

A könyv e része azt a publicista Zilahyt állítja elé nk, aki a legkülönb félbb mutató s és vonzó kezdeményeknek vág neki. Szinte mindenik mögött idő szerű és megoldásra váró kérdések húzódnak. Jó szándékához nem férhet kétség, csak éppen a végiggondoltság hiányzik. Mint ahogyan a sikeres lektűrszerző, ugyanúgy érzékeny a korproblémákra a publicista is. De mint ahogy a szépiró nem óvakodik divatos klisékkel és populáris sablonokkal dolgozni, többnyire a publicista sem igen jut tovább hangzatos ötleteknél és jelszavaknál.

5. Voltaképp ebben tükre mindennemű tevékenysége e korszak értelmiségi átlagának, többségének. Annak, amelynek gerincét a középszintű hivatalnokréteg teszi, de szabadfoglalkozásúak, az ipar és kereskedelem, a pénzvilág és az egészségügy emberei is beletartoznak. Közép ez a réteg nemcsak műveltségi szintjét s életviteli lehetőségeit illetően, hanem eszmei-politikai tekintetben is. Ez a közép a háború előtti középhez képest kétségtelenül konzervatív irányba mozdult el. Szellemi-művelődési tekintetben pedig, tagadhatatlanul, lejjebb csúszott századfordulós elődjénél. Nem szabad persze szem elől téveszteni, hogy ez a lejjebb szállás egész Európában végbement. Nálunk azonban foka, ne tagadjuk, erősebb volt. A háború vesztesége, a polgári forradalom gyengesége, a zavaros vörös uralom terrorja, a nemzettest darabokra hullása, a kurzus gyűlölködő demagógiája, az emigrálás tömegesedése, a menekültek áradata, az ország elszigetelődése, a gazdaság válsága, a nacionalizmus rasszizmusba váltása s még annyi más általános eszmei s lelki zavarodottságot hozott magával. Mindezt azonban nem valódi, elemző, okot és lehetőséget feltáró kritikai szembenézéssel kezelte, hanem verbalizmussal; felújított és újsütetű, mereven állító és mereven tagadó jelszavak verbalizmusával.

Zilahy tisztességét, tevékenysége célzatának személyi hitelét nem lehet, nem szabad kétségbe vonni. De azt sem, hogy műveltsége, tájékozottsága, eszmevilága, irodalmi olvasmányain kívül, jórészt zszurnalisztikus újságműveltség volt. Herczeg, akinek konzervatív-liberális beidegezettsége s tagadhatatlan ízlésérzékenysége mélyebb volt, nagyrészt visszahúzódtott ekkor a történeti regények területére. Zilahy lett e lektűrközönség számára a társas-

dalmi regényíró. Művei sorából nemcsak a hazai lektűr eszköztárát, hanem a hazai divatjelszók történeti spektrumát is föl lehetne vázolni, a képtelen lélektani elméletektől (*Hazajáró lélek*) a rasszizmust is megközelítő biológiai tézisekig (*Fatornyok*). Mégpedig vállalt, hirdetett és nem kétlő módon. Egy mozzanatot ismét emeljük ki külön is: a véletlen roppant nagy szerepét, amelyhez zavarodottságból olcsó sztoicizmussal mindenkor menekülni lehet.

6. Babitsnak egy nagyon kemény és nagyon kevésbé számba vett nagy tanulmányában, amelyben a magyar irodalmat összeveti a főbb európai irodalmakkal, egyik legfájóbb nehezménye irodalmunkat illetően az, hogy többnyire kijelentő, kinyilvánító, kinyilatkoztató, s nem kérdő, nem kétlő magatartású.

Másrészt, mint főleg az epikára mondja, külső eseményeket regisztrál, jelenít meg, s a mélyebb belső, „a szubtilis” elemző ábrázolás idegen tőle. „Sok külföldön híres mű nálunk nem tudna érvényesülni — mint ironikusan megállapítja — »unalmassága miatt«.” Mert, mint nem kisebb íróniával mondja: „a magyar közönség az élénkség, gyorsaság, változatosság szempontjából ... sokkal jobban el van kényeztetve, mint bármely külföldi nagy irodalom publikuma”.

Ha volt igazsága Babitsnak 1913-ban, midőn ezt mondta, a két háború között — bár az általa óhajtott írói magatartásforma is nyert teret, elég utalni az epikában Kosztolányira vagy az *Egy polgár vallomásai* Máraiára, a lírában Szabó Lőrincre és József Attilára, az esszében Halász Gáborékra —, dominánsként az epikában, s nem kevésbé az értekező prózában, az esszében az általa nehezményezett kijelentéses, kinyilatkoztatásos magatartás jócskán megmaradt. Az elmúlt negyven év sajátos funkcionárius-populista koalíciója idején pedig még torzultabb formát vett fel ez a magatartás.

Befejezésként marasztaljuk el Zilahyt, vagy mentsük föl a *du gleichst dem Geist, den du begreifst* kétes mentségével? Ne tegyük egyiket sem, hanem maradjunk a történész feladatánál: a lektűr a retrospektív közvélemény-kutatás kitűnő eszköze. Azt az eszmei zavart is, azt a folyton zsákutcába futó tisztes szándékot is ritka érzékelhetőséggel testesíti meg Zilahy életműve, amely a fősorolt történeti okok következtében töltötte el ezt a korszakot. Ne ítéljük el, hanem tanítsuk meg rajta s a hozzá hasonló példákön tudományban, kritikában, oktatásban megkülönböztetni a valódi gondolkodást a frázisok és tézisek üres variálásától. Ma, amidőn a kinyilatkoztató verbalizmusra még mindig — vagy ismét — oly hajlamos a közélet minden oldala, különösen fontos ez.

Bármily kemény, mégis inkább igazodjunk Babits intéséhez, mert különben megeshet, hogy mi is azt mondjuk az igazi értelmi embernek, amit a *Valamit visz a víz* Jánosa Anadának: „Nem szeretem, hogy itt vagy közöttünk... te gondolkodásra ingerelsz bennünket. Nem szeretem, hogy itt vagy közöttünk.”